

Дерешівська Л. В.,
асистент кафедри іноземних мов для гуманітарних факультетів
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ КІЛЬКОСТІ

Анотація. Стаття присвячена темі дослідження категорії числа, аналізу утворення множини й однини в німецькій та українській мовах. Проведено огляд приватних значень числа. З'ясовано й проаналізовано позиції дослідників стосовно класифікації чисел. Виявлено, що існують дві основні традиції семантичних досліджень, які відображають внутрішній і зовнішній аспекти граматичної категорії числа.

Ключові слова: категорія числа, категорія кількості, форми однини і множини, pluralia tantum, singularia tantum, лексикалізація.

Постановка проблеми. Кількість – це загальна категорія, складовими якої є число, розмір і множинність. Розмір і число на сьогодні можна вважати детально дослідженими ділянками категорії кількості. Проблема вираження значення одиничності й множинності в мові детально висвітлено в контексті вивчення граматичних засобів, а саме граматичної категорії числа (І.О. Бодуен де Куртене, Т.Г. Власенко, Г. Шварцшільд, М. А. Уїкенс) і лексичних одиниць, семи одиничності або множинності в яких є ядерним компонентом семантичної структури (Д.Ф. Астраукайте, Г. Візе, С.А. Ігнатова, Н.І. Науменко). Однак, яким би ґрунтовним і вичерпним не здавався нам опис числа як граматичної категорії та мовних одиниць, у яких семи одиничності й множинності є основними компонентами семантичної структури, він не може претендувати на повноту, поки в ньому не знайде відображення одиничності і множинності, прихована в семантичній структурі слова і речення, за словами С.Д. Кацнельсона, та «частина айсберга, яка знаходиться під водою» [1]. Питання вираження значення одиничності та множинності, прихованого в семантичній структурі лексичних одиниць, не підлягало спеціальному дослідженню. Поза увагою лінгвістів залишилися й лексико-граматичні засоби – словотвірні елементи, які спеціалізуються на значенні одиничності та множинності.

Наше дослідження простежує розвиток наукової думки з цього питання. **Мета статті** – розглянути наукові підходи до проблеми кількості, а також з'ясувати стан її вивчення в сучасному мовознавстві. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань:

1) проаналізувати теоретичні джерела дослідження категорії кількості;

2) визначити основні традиції семантичних досліджень, які відображають внутрішній (набір значень) і зовнішній (область функціонування) аспекти граматичної категорії числа, а саме опис окремих значень форм однини і множини, та класифікація лексики, що виражає або що не допускає вираження числа.

Важливий внесок у дослідження категорії числа зробив О.О. Реформатський. На його думку, «особливості слів pluralia і singularia tantum полягають у тому, що вони стоять поза граматичною категорією числа, але їх т' [визначення] реагують на них то в pluralis, то в singularis. <...> Справа тут у тому, що немає

числового зіставлення двох форм. Якщо є *дрова, вершки, штани*, то для них немає протиставлення граматичного: **дрово*, **вершок*, **штана*, тим самим у слів *дрова, вершки, штани* категорії числа як несинтаксичної категорії немає» [2, с. 391–392]. Аналогічна ситуація складається й у німецькій мові – *die Leute, die Eltern, die Jeans*.

Таке трактування категорії числа, утім, не знайшло широкого поширення [3]. Основний доказ проти такого трактування полягає в тому, що на pluralia і singularia tantum розповсюджується принцип граматичної обов'язковості: про будь-який іменник можна сказати, що він стоїть або в однині, або в множині, і з цією формою узгоджуються числові форми прикметників і дієслів.

Найбільш радикальне рішення запропонував А.А. Залізняка: його опис формальної моделі російської іменної словозміни допускає, що регулярне зіставлення форм однини і множини мають абсолютно всі іменники. При цьому для іменникових singularia tantum (це іменники з потенційно повною парадигмою) зазвичай «не виникає потреби в позначенні декількох об'єктів, позначуваних окремо як «гавкіт» або «гордість», або «мідь» і т. п.» [3, с. 57]. У злічуваних іменників pluralia tantum типу *сани* має місце омонімія форм однини і множини, пор.: *одні сани* [однина] – *різні сани* [множина]. Незлічувані pluralia tantum типу *вершки* вживаються у формі однини, але мають потенційно повну парадигму по аналогії з іменниками singularia tantum.

Як показав подальший досвід описів числа, головним недоліком концепції А.А. Залізняка було те, що вона йде в розріз із граматичною традицією й суперечить мовній інтуїції дослідників, вихованих у цій традиції. По-перше, доводиться припустити, що форми однини типу *сани* й *вершки* мають формальні закінчення множини (уже в практиці «Грамматического словаря русского языка» [3] довелось відмовитися від цього постулату й використовувати для слів типу *сани* помітку «мн.»). По-друге, згідно з концепцією А.А. Залізняка, форми однини іменників типу *сани* й *вершки* утворюють особливий клас і в обох числових формах вимагають від прикметників, що узгоджуються, і дієслів форми множини. Критик цієї концепції Т.В. Булигіна вказує, що омонімія форм однини й множини в іменників типу *сани* й у невідмінюваних іменників типу *таксі* не тотожна: в останніх розрізняється не тільки граматичне значення, а й синтаксична характеристика, пор. поєднання *вантажне таксі* і *вантажні таксі* [4, с. 192–93]. Вона також відмічає, що «неграматичність поєднань, на кшталт *кожному співробітнику видали *по паперу* і **по чорнилу, подарувати кожній пані *по духах *по цукерках *по квітах *по пудрі *по меду* і т. п. примушує засумніватися в змістовній адекватності запропонованої А.А. Залізняка інтерпретації речовинних іменників як таких, що володіють двочисловою парадигмою, з якої нормально вживаються форми однини» [3, с. 193]. По-третє, описова модель А.А. Залізняка допускає, що в різних лексичних значеннях однина може бути формально різною, пор.: одн. *чобіт* 'один

із розрізнених предметів взуття' і одн. *чоботи* 'пара чобіт'. Мабуть, послідовне застосування принципів словозміни могло б привести до того, що більшість іменників будь-якої синтетичної мови одержали б по дві незбіжні форми однини для різних своїх уживань.

Як ми бачимо, обговорення спірних питань граматики неминуче обертається навколо іменників *singularia* і *pluralia tantum* та співвідношення їх лексичного й граматичного значень. Проте дефектні іменники далеко не однорідні за своєю семантикою. Традиційна класифікація є списком іменників, розбитих на класи за різноманітною семантичною ознакою:

singularia tantum

1) речовинні іменники: *das Zinn, das Fleisch, das Wasser*; 2) збірні іменники: *der Kitzel, die Meute, der Schmuck*; 3) абстрактні іменники: *die Oberflächlichkeit, die Not*.

pluralia tantum

1) назви предметів, що складаються з двох або кількох частин: *die Jeans, die Reichskleinode*; 2) назви множинних сукупностей: *die Kriegsschulden, die Kontakten* (зотівкові зручі); 3) назви речовин, матеріалів, страв, а також залишків яких-небудь речовин і матеріалів: *die Schelle, die Pommes, die Knöpfli, die Viktualien*; 4) назви місцевості: *die Tropen, die Kykladen*; 5) назви дій, процесів, станів: *die Prüfungsbedingungen, die Wahlen, die Normalien*; 6) назви відрізків часу: *die Ferien, die Jahre* (пор. також: [5, с. 584–585; 6, с. 348; 7, с. 248]).

Якщо *singularia tantum* об'єднуються в три великі класи, то класифікація *pluralia tantum* детальніша: вона визначається як глобальними ознаками типу «дії, процеси і стани» і «множинні сукупності», так і вузькими, застосованими до малої кількості слів ознаками типу «відрізки часу».

Група *singularia* і *pluralia tantum* не має чітких меж. Крім списку «абсолютно» дефектних іменників виділяються так звані потенційні *pluralia tantum* – ті іменники, які в словнику забезпечуються поміткою «переважно мн.»: *die Kulterträne, die Nudeln, die Rosazeen, die Schmeicheleien*. Цей клас іменників із прагматичною мотивацією форми детально описаний у праці [8, с. 11].

Звертає на себе увагу той факт, що навіть у традиційній граматиці відсутнє чітке визначення дефектності. Так, у [6, с. 456] ідеться про те, які слова належать, а які не належать до *singularia tantum* і *pluralia tantum* (пор.: «у речовинних іменників спостерігається розбіжність лексичного значення форм однини і множини», але «не відносяться до збірних іменники, що вживаються у формах однини у збірному значенні, наприклад, *das Korn* (*das Korn spitzt*), *der Feind* (*dem Feind freien Abgang gewähren*)» [6, с. 462]).

У роботі [9, с. 220–221] за допомогою іншого матеріалу було продемонстровано, що в назвах овочів (*картопля, морква, помідора, огірок*) і звуків (*крик, рев, вигук*) окремі значення

багатозначних слів співвідносяться з різними маніфестаціями ознаки «обчислюваність/необчислюваність».

Пор., наприклад, лексему «огірок»:

ОГІРОК

1. ≈ (Одне) рослина вигляду ОГРКИ 1: *Полий третій огірок* [sg] у цьому ряді.

2. ≈ Мінімальна одиниця істивного продукту, що можна одержати з рослини ОГРКИ: *Я купив п'ять довгих огіроків*.

ОГРКИ [pluralia tantum]

≈ Вид рослини або сукупність рослин такого виду: *Дві грядки огіроків* [pl].

≈ Істивний продукт, що одержується з рослини ОГРКИ 1: *У картоплі, моркві* [sg] і *огірках* [pl] багато вітамінів.

Форма *огірки* має ще дві форми читання – це також множина від ОГПРОК 1 і ОГПРОК 2 [9, с. 222–223].

Подібну паралель можна навести й у німецькій мові.

Лексема „ТОМАТЕ“:

1) ≈ Вид рослини або сукупність рослин такого виду: *Dieser Bauer baut Biotomaten* [pl] an.

2) ≈ (Одне) рослина виду „ТОМАТЕ“: *Die dritte Tomate* [sg] *rechts hat einen Überdüngungsschaden*.

3) ≈ Істивний продукт, що можна одержати з рослини „ТОМАТЕ“: *Die Tomaten* [pl] *sind reich an Vitaminen*.

4) ≈ Мінімальна одиниця істивного продукту, що можна одержати з рослини „ТОМАТЕ“: *Sie hat eine Tomate* [sg] *gegessen*.

Розвиваючи ідеї І.О. Мельчука, А.К. Поліванова [10] пропонує розрізняти не окремі значення (пор. в І.О. Мельчука: 'продукт' ~ 'мінімальна одиниця продукту'), а набори контекстів, у яких іменники розрізняються числовим оформленням, незважаючи на те, що у принципі вони можуть мати повну парадигму.

А.К. Поліванова вводить поняття «арифметичного» й «неарифметичного» контекстів (в останньому зіставлення за числом нерелевантне, тобто інформація про кількість об'єктів, що позначаються, не наводиться). В арифметичних контекстах форми повночислових іменників вибираються за стандартним правилом: 'один' – [одн.]; 'декілька' – [мн.]; пор. *одне яблуко / одна помідора / один буряк / одна ріпа* ~ *декілька яблук/помідорів/буряків/ріп*. У неарифметичних контекстах в іменників *яблуко, помідора* перевага надається формам однини, а в іменників *буряк, ріпа* – формам множини, наприклад: *Чи любите ви яблука й помідори? ~ Чи любите ви буряк/ріпу?* Виходячи з цієї закономірності, А.К. Поліванова пропонує визначати дефектність як градуальну ознаку, виділяючи, крім *singularia tantum* і *pluralia tantum*, також *singularia-* і *pluralia-*орієнтовані іменники (див. табл. 1).

Як видно з таблиці 1, *singularia tantum* типу *горох, капуста* і *pluralia tantum* типу *макарони* займають крайнє положення на

Таблиця 1

Типи числових контекстів у роботі [11, с. 138]

	Баклажан	Огірок	Помідора	Буряк	Ріпа	Капуста	Горох
(1) Чи любите ви..?	Pl	Pl	Pl	Sg	Sg	Sg	Sg
(2) ... дорожчає.	Pl	Pl	Pl	Sg	Sg	Sg	Sg
(3) Цю ділянку відвели під ...	Pl	Pl	Pl	Sg	Sg	Sg	Sg
(4) Вимий будь ласка, цей / цю / ці ...	Sg Pl	Sg Pl	Sg Pl	Sg	Sg	Sg	Sg
(5) Вимий ще декілька ...	Pl	Pl	Pl	–	–	–	–
(6) Вимий ще один (одну)...	Sg	Sg	Sg	Sg	–	–	–
(7) Що ти поклала в миску?	Sg Pl	Sg Pl	Sg Pl	Sg Pl	Sg Pl	Sg	Sg

шкалі дефектності, маючи в усьому наборі контекстів одну числову парадигму. Ці імена не позначають об'єкти окремо. Для позначення одного об'єкта *капусти, салату* нам доведеться сказати: *головка капусти, качан салату*, тобто вжити так звані «рахункові слова», а для *гороху, макаронів* та інших дрібних об'єктів – ужити або сингулятив (*горошина, макаронина*), або також рахункове слово (*головка, зубчик часнику*).

Sg-орієнтовані іменники оформлюються множиною тільки в тому випадку, коли потрібно вказати арифметичну безліч об'єктів (*буряка, ріпи*); навпаки, pl-орієнтовані іменники в цьому контексті позначаються множиною (*яблука, помідори*). У ситуації позначення не-точно-певної кількості (у неарифметичному вживанні) sg-орієнтовані іменники представляються як сукупність, пор. *5 кг буряка/ріпи*, а pl-орієнтовані – як безліч штучних об'єктів, пор. *5 кг яблук/помідорів*.

У роботі [11] наголошувалося, що багато форм множини розходяться за значенням з формами однини. Д.І. Арбатський виділяє такі групи значень форм множини:

1) сукупності предметів і явищ: *радоці, діди* 'предки', *Ларіни* 'сім'я', *багнети* (позначення людей за зброєю: *Мобілізувати двісті багнетів*), *штати* і т.д.; 2) речовини і матеріали: *масла* 'сорти масла'; *аромати* 'речовина, позначена по запаху'; *опади, краплі* і т.д.; 3) складні предмети (в т.ч. частини тіла і органи): *ноги, нутроці*; 4) одяг: *рукавиці, одяжі*; 5) знаряддя, інструменти: *віжки*; 6) засоби пересування: *нарти*; 7) споруди: *ліси, двері*; 8) приміщення: *кімнати, казарми*; 9) тексти: *лекції*; 10) знання, думки: *основи, задуми*; 11) складні дії: *приготування, порядки, сніжки, розмови*; 12) місце, простір: *води, широти, гори, зади, простори*; 13) стани: *болі, взаємовідносини, лади*; (*йти в*) *солдати, холоди*; 14) відрізки часу: *роки; до півнів* [11].

Крім того, на великій кількості прикладів Д.І. Арбатський показує, що принаймні в частині контекстів відмінності із числом можуть нейтралізуватися, і форми множини можуть уживатися як синоніми форм однини (*маса – маси, внесок – внески, мозок – мізки, час – часи* тощо).

Роботу Д.І. Арбатського можна вважати першою в низці досліджень із лексикалізації числа. Якщо раніше дослідники прагнули звести всі окремі значення числа до «спільного знаменника», то тут показано, що значення форми множини не зводиться до суми лексичного значення й семантичного компоненту 'декілька', і це змушує говорити про високий ступінь лексикалізації числових протиставлень.

У принципі теза про те, що число – це лексикалізована категорія, звучала і раніше. Проте О.О. Реформатський, С.Д. Кацнельсон та інші дослідники мали на увазі дещо інше розуміння лексикалізації: по-перше, деякі лексичні класи (речовинні й абстрактні іменники) не мають зіставлення за числом; по-друге, лексикалізація – це кардинальна розбіжність за значенням слів в однині і множині, наприклад, у парах типу *die Stunde – die Stunden, die Wald – die Wälder* тощо

Навпаки, у роботах останнім часом уявлення про лексикалізацію зв'язується не тільки з семантичним «розведенням» [2: 158] сингулярних і плуральних форм, а й із ідеєю виведення значення числової форми з лексичного значення іменника. У [7, с. 252–258] показано, що безліч об'єктів інтерпретується носіями мови насамперед залежно від типу об'єкту і способу його використання людиною. Саме тому форма *die Schuhe – чоботи* розуміється як 'пара чобіт', а *die Stifte* – олівці, як 'набір олівців різного кольору'.

Зупинімося тепер детальніше на завданнях, що стосуються опису окремих значень форм однини і множини. Для цього

необхідно навести приклади, які вказують на несистемність в утворенні множини й однини іменників, а також простежити еволюцію дослідження категорії числа та його багатоаспектність.

Загалом проблему внутрішньої структури категорії числа можна сформулювати так:

– в українських і німецьких іменників є форми однини і множини;

– які контекстні значення може мати форма однини?

– які контекстні значення може мати форма множини?

Традиційні списки включають такі значення однини і множини:

а) множина й одинина родового: *die Proteges eines Nichtexistenten. Eine Sekunde der verlorenen Morgenstunde*;

б) множина й одинина дистрибутивного: *Alle Besucher des Theaters geben ihre Garderobe/Garderoben ab*;

в) множина гіперболічного: *Die schlafen jetzt – die sind tot. (die Menschen)* (падіння Берлінської стіни);

г) множина генералізуючого: *Die Kinder brauchen kein Make-Up* [до дитини];

д) одинина узагальнено-збірних понять: *Die Verwaltung einer ganzer Akademie. Ein Deutscher kommt immer pünktlich* (пор. також [5, с. 584–585; 12, с. 9; 13, с. 62; 14, с. 201; 15, с. 85]).

Варіанти (а) – (д) називають ще «невизначеними», пов'язаними з позначенням кількісно неохарактеризованого об'єкта. О.В. Красильникова говорить також про «транспозиції» форм [13, с. 78] множина вживається для позначення однієї людини, а одинина – для збірного або експресивного позначення безлічі людей або артефактів. Інші контекстні значення є лексично зв'язаними, тобто допустимі тільки в певних класах іменників:

е) множина видового (у назвах речовин і властивостей): *die Kohle* [про гроші], *die Kosmetika, die Amouren*;

є) множина емфатичного (у назвах речовин і просторових позначеннях; позначає 'велику кількість X-а'): *die Gebirge, die Ballaststoffe, die Wälder*;

ж) множина збірних понять (при позначеннях осіб за національністю, професією, при назвах овочів і плодів і в деяких інших іменах): *die Kirschen, die Italiener, die Soldaten, die Haare, die Gedichte*;

з) множина пар і наборів: *die Augen, die Schuhe, die Finger*;

и) множина асоціативних іменників (у прізвищах): *Meiers* „Herr Meier und seine Familie“ (пор. також. [16, с. 78]).

Висновки. Як ми бачимо, обговорення спірних питань граматики неминуче обертається навколо іменників *singularia* і *pluralia tantum* і співвідношення їхнього лексичного й граматичного значень. У своїх роботах науковці наголошують, що багато форм множини розходяться за значенням із формами однини. Група *singularia* і *pluralia tantum* не має чітких меж. Особливий внесок у дослідження в цій галузі зробили А.А. Реформатський, А.А. Залізник і Д.І. Арбатський.

Для всебічного опису смислової структури лексичних і лексико-граматичних засобів вираження значення одиничності й множинності необхідно не лише виявити й охарактеризувати дискретні компоненти структури (тобто семи), а й простежити релевантні для них співвідношення між семами.

Література:

1. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление / С.Д. Кацнельсон. – Л.: Наука, 1972. – 213 с.
2. Реформатский А.А. Число и грамматика / А.А. Реформатский // Вопросы грамматики: сб. статей к 75-летию акад. И.И. Мещанинова. – М. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 384–400.
3. Залізник А.А. Русское именное словоизменение / А.А. Залізник. – М.: Наука, 1967. – 362 с.

4. Булыгина Т.В. Проблемы теории морфологических моделей / Т.В. Булыгина. – М. : Наука, 1977. – 287 с.
5. Виноградов В.А. Число : ЛЭС / В.А. Виноградов. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 584–585.
6. Шведова Н.Ю. Русская грамматика / Н.Ю. Шведова (гл. ред.). – М., Наука, 1980. – 792 с.
7. Плунгян В.А. Семантические типы предметных имен : грамматика, лексика и когнитивная интерпретация / В.А. Плунгян, Е.В. Рахилина ; А.С. Нариньяни (ред.) // Диалог '95 : Труды международного семинара по компьютерной лингвистике и ее приложениям. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1995. – С. 252–258.
8. Кадеева М.И. Вариативность в группе потенциальных pluralia tantum (нормативный аспект) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / М.И. Кадеева. – М., 1989. – 24 с.
9. Mel'cuk I. A. «Countability» vs. «Non-countability» and lexico-graphic description of nouns in Russian / Mel'cuk I. A. // Paul R. Clyne, William F. Hanks & Carol L. Hofbauer (eds.) Chicago Linguistic Society 15. Papers from the 72. Fifteenth Regional Meeting... 1979. – P. 220–227 [Перепечатано в : Мельчук И.А. Русский язык в модели «Смысл и Текст»/ И.А. Мельничук. – Москва–Вена : Языки русской культуры, 1995 – С. 125–133].
10. Поливанова А.К. Выбор числовых форм существительных в русском языке / А.К. Поливанова // Проблемы структурной лингвистики. – М. : Наука, 1983. – С. 130–145.
11. Арбатский Д.И. Значения форм множественного числа имен существительных в современном русском литературном языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Д.И. Арбатский. – М., 1954. – 28 с.
12. Зализняк А.А. О контекстной синонимии единственного и множественного числа существительных / А.А. Зализняк, Е.В. Падучева // Семиотика и информатика : Opera selecta. – М. : Языки русской культуры, Русские словари, 1997. – № 35. – С. 7–14.
13. Красильникова Е.В. Имя существительное в русской разговорной речи : функциональный аспект / Е.В. Красильникова. – М. : Наука, 1990. – 124 с.
14. Перцов Н.В. Инварианты в русском словоизменении / Н.В. Перцов. – М. : Языки русской культуры, 2001. – 279 с.
15. Gladrow W. Russisch im Spiegel des Deutschen : eine Einführung in den russisch-deutschen und deutsch-russischen Sprachvergleich / Von einem Autorenkollektiv unter Leitung von Wolfgang Gladrow. – Leipzig, VEB Verlag Enzyklopädie. – 1989. – 210 S.
16. Heyl S. Zum Ausdruck der Numeralität im Russischen und Deutschen / S. Heyl // Beiträge zu einer russisch-deutschen kontrastiven Grammatik : Hrsg. von W. Gladrow und R. Hammel. – Frankfurt am Main, Berliner slawistische Arbeiten. – 2001. Bd 15. – S. 77–92.

Дерешивская Л. В. К истории исследования категории числа

Аннотация. Статья посвящена теме исследования категории числа, анализу образования множественного и единственного числа в немецком и украинском языках. Проведен обзор частных значений числа. Выяснено и проанализированы позиции исследователей относительно классификации чисел. Выявлено, что существуют две основные традиции семантических исследований, которые отражают внутренний и внешний аспекты грамматической категории числа.

Ключевые слова: категория числа, категория количества, формы единственного и множественного числа, pluralia tantum, singularia tantum, лексикализация.

Dereshivska L. The research of Category of Quantity

Summary. The article is devoted to the research of the Category of Quantity and to the analysis of forming Plural and Singular in the German and Ukrainian languages. It was made the review of private meanings of the number. The researchers' opinions concerning the classification of numbers are different. There are two basic traditions of semantic research, which reflect the internal and external aspects of the grammatical category of number.

Key words: category of number, category of quantity, singular forms, plural forms, pluralia tantum, singularia tantum, lexicalization.